

УДК 81'373.7:159.942.5]=161.2=112.2=111

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Сошко О. Г.

Академія муніципального управління, м. Київ

У статті розглядаються найпродуктивніші метафоричні моделі фразеологічних одиниць на позначення емоційних характеристик в українській, німецькій та англійській мовах. Автор встановлює механізми метафоризації та відображення в них лінгвокультурних рис.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, внутрішня форма, метафора, структурно-семантичний аналіз.

Постановка проблеми. Одним з важливих когнітивних механізмів, що забезпечує доступ до концептуально-пізнавальних властивостей людського мислення і робить можливим вивчення явищ, які відбуваються у свідомості людини та пов'язані з відображенням й усвідомленням дійсності, є метафора. Метафоризація виступає універсальним засобом поповнення складу мови узагалі та відіграє велику роль у фразеотворенні через переосмислення значення сполучень на основі тих чи інших асоціацій та викликаного ними образу [11, с. 176]. **Актуальність дослідження** фразеологічної метафори зумовлюється входженням відповідних студій до лінгвістичного напрямку, пов'язаного із встановленням, описом і аналізом мовної картини світу, притаманної людській свідомості.

Структурно-семантичні характеристики фразеологічних одиниць (ФО) у тому числі з метафорично переосмисленим компонентом досліджувалися вітчизняними науковцями на матеріалі слов'янських та германських мов [2; 5; 6; 7; 8; 9]. У своїх розвідках вчені виходять із тези про те, що значення фразеологізму як складеної, цілісної номінації створюється об'єднанням метафоричним або метонімічним переосмисленням складових слів-компонентів.

Мета даної роботи – розглянути метафоричні механізми творення фразем, а також на основі зіставного аналізу виявити спільні та відмінні риси цих ФО в українській, німецькій та англійській мовах. **Об'єкт** дослідження – це українські, німецькі та англійські ФО на позначення емоційних властивостей людини, що містять у своєму складі метафорично переосмислений компонент. **Предметом** дослідження є структурно-семантичні особливості цих ФО.

Метафора існує у мові як реальне семантичне явище та розглядається як універсальний інструмент у когнітивній діяльності людини, що осмислює дійсність. Головна особливість метафори полягає у її семантичній двоплановості, коли спостерігається співіснування основного та переносного значень, яке виражається у

своєрідному нашаруванні на пряме значення переносного. Істотну роль у механізмі внутрішньої форми метафор відіграють конотативно-асоціативні компоненти їхнього сигніфікативного значення, що відображають національно-мовні стереотипи у сприйнятті їх денотатів.

Метафоричне перенесення найменування у досліджуваній групі фразеологізмів можна розподілити за наступними моделями:

– Метафоричні моделі фразеологізмів на основі переосмислення онімних і апелювативних назв

Власні імена у складі фразеологічних одиниць на думку учених зазнають семантичних змін й, набуваючи узагальненої семантики, наближаються до загальних назв [3; 10; 8, с. 6]. Досить часто до складу німецьких фразем даної групи входить чоловіче ім'я *Hans*, яке є короткою формою від імені *Johannes* і раніше було найбільш розповсюдженим серед простого народу. Німецький словник лайливих виразів (*Das Deutsche Schimpfwörterbuch*) 1839 року нараховував вже 33 вирази із цим словом (Pf, с. 164). Внаслідок апелювативізації, це ім'я майже завжди стало вживатися у складі словосполучення. Фразема нім. розм. *Hans Huckebein* «бідолага, сіромаха» (НУФС I, с. 310; Pf, с. 164) утворена за ім'ям персонажу кумедної розповіді в малюнках Вільгельма Буша (*Wilhelm Busch*, «Hans Huckebein, der Unglücksrabe» (1867)). Боягузлива людина позначається фраземою *Hans Feigling* (*Hasenfuß*) (НУФС I, с. 310; Pf, с. 164), досл. «Ганс Боягуз» (*Hasenfuß* – «заяча нога»). Лексема *Hase* «заєць» уживається як прізвисько боягузливої людини (Pf, с. 166). Меліоративне значення має фразема розм. *Hans im Glück* «щасливчик, улюбленець долі» (вираз вперше згаданий у творі В. Бределя «Ein neues Kapitel»: «*Hans Schraber kam sich vor wie Hans im Glück*») (Pf, с. 164; НУФС I, с. 310; НРФС, с. 264), також говорять *sich fühlen wie Hans im Glück* (Рц, с. 661) (досл. «почуватися як Ганс-щасливчик»).

Джерелом образності та експресивності фраземи укр. перев. ірон. *Страшків син* «боязка, ляклива людина» (СФУМ, с. 646) є поєднання апелювативних та ономастичних категоріальних ознак й прозорість внутрішньої форми псевдоонімичного компоненту [8, с. 9] (<*Страшко*> від укр. діал. *страшкий* – «лякливий, боязкий» (НТСУМ 3, с. 452)).

Іменник нім. *Bruder* «брат» є складовою частиною багатьох зворотів. Він вживається в узагальненому значенні і виступає як синонім слова *Kerl* «хлопець» [4, с. 72]. Інколи ця лексема набуває зневажливого значення по відношенню до людини, про яку мовець невисокої думки (Pf, с. 62). У складі фразем ця лексема зазвичай передує прикметнику, який і надає характеризуючого значення: *lustig* «веселий, радісний», *hitzig* «гарячий, запальний»: нім. розм. *Bruder Lustig* (тж. *ein lustiger Bruder*) «веселун» (НУФС I, с. 126; Pf, с. 62); розм. жарт. *Bruder Hitzig* «запальна людина, гаряча голова» (НУФС I, с. 126; Pf, с. 62).

Метафорично переосмислюватися для позначення певної емоційної характеристики можуть назви літературних творів або літературні персонажі. «Конотопська відьма» – це сатирично-гумористична повість класика української літератури Г. Квітки-Основ'яненка, створена на основі української демонології та етнографії і опублікована в 1833 році. Відьма – 1) заст. «за народним повір'ям – жінка, яка, знаючись з „нечистою силою“, завдає людям шкоди; чаклунка»; 2) лайл.

«про нечепурну, розхристану або сварливу, злу жінку» (СУМ I, с. 667). *Конотопською відьмою* в українській фразеології позначають злу, примхливу або підступну жінку (СФУМ, с. 108; ФСУМ, с. 16). В англійській мові людину, яка за жодних обставин не втрачає бадьорого настрою, називають *a Mark Tapley* за ім'ям одного з персонажів у романі Ч. Діккенса (Ch. Dickens) «Martin Chuzzlewit» (АУФС, с. 665), улюбленою фразою якого була: «*There's no credit in being jolly*», і який постійно шукав складніших обставин, щоб перевірити свій гарний настрій.

Як зазначає Б. М. Ажнюк, крім прямого і переносного планів, більшості ФО притаманна також асоціативна образність, що виникає на основі буквального змісту компонентів, але не зводиться до нього. Інколи образно-асоціативний фон фразеологізму збагачується за рахунок культурно-історичного субстрату, що складає основу його мотивування [1, с. 8-9]. Походження фраземи *a wooden Indian* «людина з непроникним обличчям; мовчазна та замкнена людина» (досл. «дерев'яний індіанець»), перше використання якої датується 1855 роком, зумовлене історичним фактом: відомо, що перед тютюновими крамницями раніше виставляли для реклами дерев'яну фігуру індіанця (БАРФС, с. 409; М-В).

– Метафоричні моделі фразеологізмів на основі переосмислення сакральної назви

У повсякденно-побутовому і релігійному мисленні ментальні конструкти *Бог*, *диявол/чорт* співвідносяться із основоположними поняттями-константами буття, які беруть безпосередню участь в організації й управлінні світом та життям людини і традиційно розводяться на позитивне та негативне, те, що схвалюється й те, що не схвалюється. Фразеологізми з компонентом «Бог», як правило, виражають позитивні емоції, фразеологізми з компонентом «чорт» – негативні емоції, що пов'язано із семантикою цих компонентів: Бог як уособлення доброти, милосердя, всепрощення, праведності і т. ін.; чорт як утілення всесвітнього зла. Наявність у людини божого начала, а, відповідно, і позитивних рис передають фраземи: укр. *мати Христа в душі (в серці)* «бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т. ін.» (СФУМ, с. 379), *мати Бога в серці (в душі, в животі і т. ін.) / мати Бога* «бути милосердним, добрим, совісним, справедливим і т. ін.» (СФУМ, с. 372). У німецькій мові чуйна, добра людина позначається фразею *ein wahrer Engel* – досл. «справжній ангел» (НУФС I, с. 179). Характеристика таких рис, як сміливість, відвага, стійкість будується на «відокремленні» людини від «темних», демонічних сил: укр. *(i) чортові не брат* «дуже сміливий, незалежний у діях, вчинках і т. ін.» (СФУМ, с. 37), *[сам (i)] чорт не брат* «хто-небудь сміливий, відважний, нічого не боїться, все може перебороти» (СФУМ, с. 767).

Фраземи нім. розм. *j-d hat den Teufel im Leibe* «у кого-н. вогонь горить у крові (тобто він дуже темпераментний)» (НУФС II, с. 245) (досл. «хто-н. має чорта у тілі/животі») та *vom Teufel besessen sein* «нестриманий, дуже темпераментний» (Рц, с. 1609) (досл. «бути одержимим дияволом») відносяться до тогочасного розуміння одержимості як хвороби, коли диявол знаходився у тілі людини і цим спричиняв будь-яке захворювання або дивну чи своєрідну поведінку. Одержимі потребували проведення обряду екзорцизму, щоб позбутися недуги (Рц, с. 1609).

Дещо імпліковане значення має фразема без явного компонента-міфоніма у своєму складі, належність якої саме до цієї групи можна встановити лише за

словниковим поясненням: про людину, яка виказує природну злостивість, має злобливий характер говорять, що вона англ. *show one's horns* (досл. «показує свої роги»), тобто є справжнім чортом з рогами на голові (БАРФС, с. 397; LDEI, с. 169).

– Метафоричні моделі фразеологізмів на основі переосмислення назв тваринного світу

Однією з найбільш популярних моделей метафоричної номінації в даній групі фразеологічних одиниць є зооморфна метафора, когнітивне джерело якої – образ тварини, який застосовується для характеристики людини. З одного боку образу тварини приписуються антропоморфні властивості (риси характеру, поведінки, способу життя людини), з іншого боку цей образ переноситься на людину, якій надаються зооморфні характеристики (звички, вдача, зовнішній вигляд тварини). Такі метафоричні моделі зазвичай несуть етнокультурну маркованість. Той самий зооморфний образ може розвивати декілька символічних значень (інтегральних та додаткових), що обумовлює перехресність значень зооморфних номінацій як в одній, так і в різних мовах. При визначенні центру і периферії у складі зоофразеологізмів, належність фразеологічних прототипів до світу номінації фауни, визначається як: 1) відкрита; 2) напівекспліцитна; 3) імплікована [12, с. 352-353]. До першої групи відносять фразеологізми, у яких тематичними індикаторами виступають імена-зооніми, тілесні атрибути тварин і предмети, пов'язані з тваринним світом: нім. розм., фам. *ein lustiger Vogel* «веселун» (НУФС II, с. 289) (досл. «весела пташка»); англ. *a gay bird* (або *dog*) (тж. *a jolly (lively) dog*) «весельчак, веселун; весела людина» (АУФС, с. 370; БАРФС, с. 83). Такі ідіоми відносять до фондових одиниць у межах зоофразеології. Зоофразеологізми другої групи відносять до прифондових, оскільки вони, попри безсумнівні показники «зоофразеологічності», не мають безпосередніх індикаторів-зоонімів. Внутрішня форма фразем укр. *тримати (держати) хвіст (хвоста) трубою (бубликом) // хвіст бубликом* – 1) «не журитися, зберігати почуття оптимізму; бути впевненим у собі»; 2) зневажл. «бути занадто самовпевненим; бундючитися; не зважати на інших» (СФУМ, с. 722); *і вухом не вести* «зовсім не звертати уваги, не реагувати» (ФСУМ, с. 26); *і за вухом не свербить (кому, у кого)* «хтось байдужий до всього, не турбується ні про що» (ФСУМ, с. 26); *опустити / опускати вуха* «впасти у відчай, засмутитися» (ФСУМ, с. 26); англ. розм. *(with) tail(s) up* «у піднесеному настрої; життєрадісний» (БАРФС, с. 743); *get (have або keep) one's tail up* «не занепадати духом; бути у піднесеному настрої» (БАРФС, с. 742; LDEI, с. 327); *get (або have) one's tail down* «втратити мужність; занепасти духом; злякатися» (БАРФС, с. 742; LDEI, с. 327); розм. *bright-eyed and bushy-tailed* «дуже веселий і жвавий» (LDEI, с. 40) будується на результатах спостереження за тваринами: багато з них «ведуть вухом» у бік певних звуків, або тримають хвоста вертикально при гарному настрої. До напівекспліцитних відносять і фраземи нім. *an j-m lduft alles ab* – «з кого-н. усе як з гуски вода» (НУФС I, с. 15) (досл. «з кого-н. все стікає»); *an j-m gleitet alles ab* – «з кого-н. усе як з гуски вода; кому-н. мов у стіну горохом» (НУФС I, с. 14) (досл. «з кого-н. все зісковзує»), в яких метафорично переосмислюється реальна життєва ситуація із птахами, зокрема гусями: вода з гусячого пір'я спадає тому, що гуска постійно змащує його жиром, який виробляє залоза, розташована біля хвоста.

Зоофраземи третьої групи не мають індикаторів зоофразеологічності та потребують додаткового історико-етимологічного або культурологічного розшифрування. Так, фразама укр. *стара карга* «сварлива жінка» (ФСУМ, с. 70) буквально означає «стара ворона» (*карга* – «ворона» (тюркське)).

Висновки. Проведене дослідження показало, що метафоричний процес – це складна структура, яка виражається в переносі найменування або значення, та базується на здатності людської свідомості відшукувати аналогії між будь-якими об'єктами дійсності. Метафоричні значення фразеологізмів на позначення емоційних характеристик людини формують фрагмент мовної картини світу носіїв української, німецької та англійської мов, при цьому фраземи з чітко визначеним метафоричним переносом відзначаються яскравою образністю. Слід зазначити, що кількісно переважають умотивовані ФО з прозорою внутрішньою формою, в той же час ФО із затемненим метафоричним переносом, який лежить в основі їхнього значення, як правило, отримують історичне пояснення.

Список літератури

1. Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні / Б. М. Ажнюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 136 с.
2. Аладько Д. О. Типологія моделей номінацій посуду в англійській та українській мовах: автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Д. О. Аладько. – К., 2011. – 18 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М.: ООО Изд-во «Эллис», 2008. – 271 с.
4. Гавриць В. І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові. (Походження та вживання) / В. І. Гавриць. – К.: Рад. школа, 1971. – 247 с.
5. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-граматична характеристики: автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / Н. Б. Дем'яненко. – К., 2003. – 23 с.
6. Заваринська І. Ф. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах: автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / І. Ф. Заваринська. – К., 2010. – 22 с.
7. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.
8. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології: автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 15 с.
9. Пасюківська М. В. Зоонімічна лексика в польській фразеології: склад, семантика, функції: автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / М. В. Пасюківська. – К., 2009. – 18 с.
10. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
11. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.
12. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

- АУФС** – Англо-український фразеологічний словник / уклад. К. Т. Баранцев; 3-тє вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 1056 с.
- БАРФС** – Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20000 фразеологических единиц / А. В. Кунин; 6-е изд., исправл. – М.: Живой язык, 2005. – 944 с.
- НРФС** – Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Русский язык, 1975. – 656 с.
- НТСУМ** – Новий тлумачний словник української мови: В 3-х т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: «Аконіт», 2007.
- НУФС** – Німецько-український фразеологічний словник: В 2 т. / уклад. В. І. Гавриць, О. П. Пророченко. – К.: Радянська школа, 1981.
- СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
- ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
- LDEI** – Longman Dictionary of English Idioms. – London: Longman Group UK Limited, 1996. – 387 p.
- M-W** – Dictionary and Thesaurus – Merriam-Webster Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/> – Проверено: 12.07.2011.
- Pf** – Pfeiffer H.: Das grosse Schimpfwörterbuch: Über 10000 Schimpf-, Spott- und Neckwörter zur Bezeichnung von Personen / H. Pfeiffer. – Frankfurt am Main: Eichborn, 1996. – 557 S.
- Rc** – Rüdric L.: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 3 Bd. / L. Rüdric. – Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2003. – 1910 S.

Сошко О. Г. **Метафорические модели фразеологизмов, означающих эмоциональные характеристики (на материале украинского, немецкого и английского языков)** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.172-177.

В статье рассматриваются наиболее продуктивные метафорические модели фразеологических единиц, обозначающих эмоциональные характеристики в украинском, немецком и английском языках. Автор определяет механизмы метафоризации и отображенные в них лингвокультурные особенности.

Ключевые слова: фразеологическая единица, внутренняя форма, метафора, структурно-семантический анализ.

Soshko O. G. **Metaphorical models of phraseological units denoting emotional characteristics (on the material of Ukrainian, German and English languages)** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communicatio». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.172-177.

The article focuses on the most productive models of metaphorical idioms denoting emotional characteristics in English, German and Ukrainian. The author investigates mechanisms of metaphorisation and their respective linguocultural peculiarities.

Key words: phraseological unit/idiom, metaphor, inner form, structural-semantic analysis.

Поступила до редакції 15.10.2011 р.